

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Zorgen van Nederlanders over de moraal

Sinds 1980 ziet voortdurend zo'n 60 procent van de burgers de normen en waarden achteruitgaan in Nederland. We moeten geen spontane massale verbetering van de omgangsvormen en opbloei van solidariteit verwachten. De basis voor moreel herstel moet eerder gezocht worden in de overtuigende bestrijding van de hebzucht aan de top. Zo'n aanpak zou een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de bestrijding van de fatalistische overtuiging dat het met de omgangsvormen alleen maar achteruit kan gaan.

door *Paul Dekker*

De auteur is hoogleraar Civil Society aan de Universiteit van Tilburg en hoofd van de sector Participatie, Cultuur en Leefomgeving van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

MAAKT MEN ZICH ZORGEN OVER 'DE MORAAAL' of 'de normen en waarden', dan kan het om zeer uiteenlopende zaken gaan, van vraagstukken van goed en kwaad (euthanasie, abortus, seksualiteit, handel, oorlog) tot voorbeelden van het niet voldoen aan alom aanvaarde eisen van medemenselijkheid of regels van goed gedrag (gewetenloosheid, agressie, onverschilligheid). Ik wil het vooral over het laatste hebben en dan vooral over zorgen over de wijze waarop we in Nederland met elkaar omgaan. Dat omvat nog steeds veel, maar ik ga het in ieder geval niet hebben over medische ethiek, de vrije liefde en de jacht.

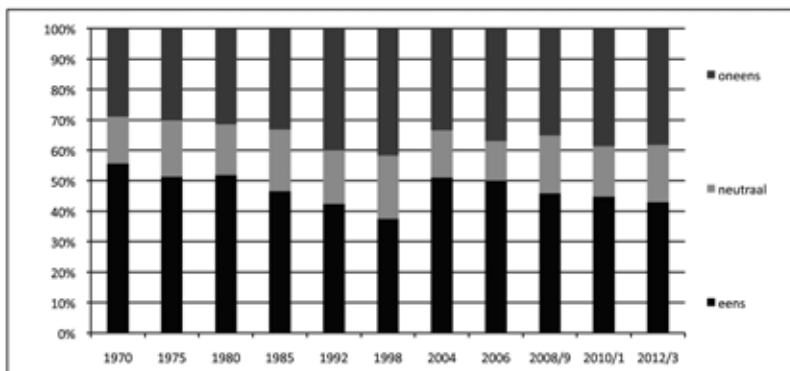
Na een schets van ontwikkelingen in morele onrust en onzekerheid sinds het begin van de jaren zeventig, laat ik voor de afgelopen jaren zien hoe zich zorgen hebben ontwikkeld over de wijze waarop we samenleven in Nederland, om welke onderwerpen het dan gaat en wie zich vooral zorgen maken. Ik zal dat zonder veel omhaal van woorden doen aan de hand van enquête-

materiaal.¹ Daarna ga ik dieper en meer beschouwend in op de relatie tussen deze zorgen en de financiële en economische crisis. Welke relaties worden in de publieke opinie gelegd tussen moraal en crisis en welke mogelijkheden biedt de crisis om wat aan de moraal te doen en het moreel te verbeteren?

ACHTERUITGANGSGELOOF

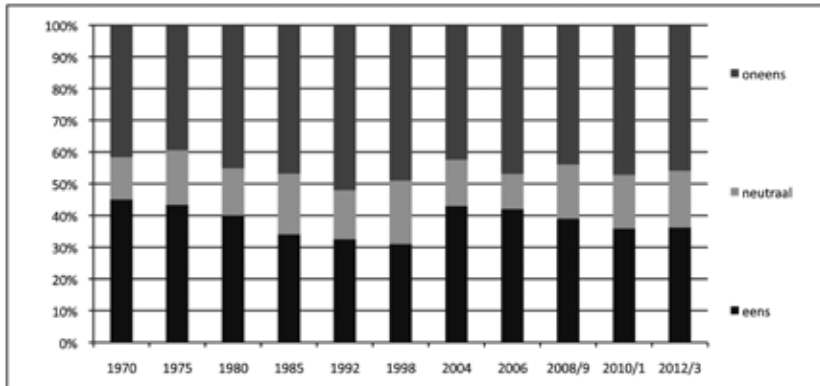
SCP-enquêtes van het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (cv) sinds 1975 en een daaraan voorafgaand onderzoek uit 1970 bieden de mogelijkheid om het morele zelfbewustzijn van Nederland gedurende meer dan vier decennia te volgen. Dat doen we met drie grafieken.² Figuur 1 en 2 tonen de reacties op stellingen die van morele onzekerheid getuigen. Tussen 1970 en 1998 neemt de steun voor beide stellingen af, maar in 2004 is die weer groter geworden. Helaas ontbreken metingen tussen 1998 en 2004, maar waarschijnlijk speelt hier de 'Fortuyn-revolte' van 2001-2002 een rol. Op meer gebieden is er dan een toename van onzekerheid en ontevredenheid en vermindering van (zelf)vertrouwen in ons land te signaleren. In de jaren na 2004 neemt de steun voor beide stellingen weer af, en bij de laatste metingen, in 2012/13, is die nog steeds iets hoger dan in 1998, maar duidelijk lager dan in 1970. Nu weet 43 procent 'soms niet meer waar je aan toe bent' als het gaat om wat goed en verkeerd is (56 procent in 1970) en weet 36 procent 'nauwelijks meer wat goed en wat slecht is' (45 procent in 1970). Qua moreel zelfvertrouwen is er per saldo dus wel winst geboekt in de afgelopen 43 jaar, maar geldt dat ook voor ons vertrouwen in de moraal van de anderen?

FIGUUR 1. 'ER ZIJN ZOVEEL VERSCHILLENDE OPVATTINGEN OVER WAT GOED EN WAT VERKEERD IS, DAT JE SOMS NIET MEER WEET WAAR JE AAN TOE BENT.' ANTWOORDEN IN % VAN 18-70-JARIGEN, 1970-2013.

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, cv 1975-2012/13.

FIGUUR 2. ‘ALLES VERANDERT HEDENTENDAGE ZO SNEL, DAT MEN VAAK NAUWELIJKS MEER WEEET WAT GOED EN WAT SLECHT IS.’ ANTWOORDEN IN % VAN 18-70-JARIGEN, 1970-2013.

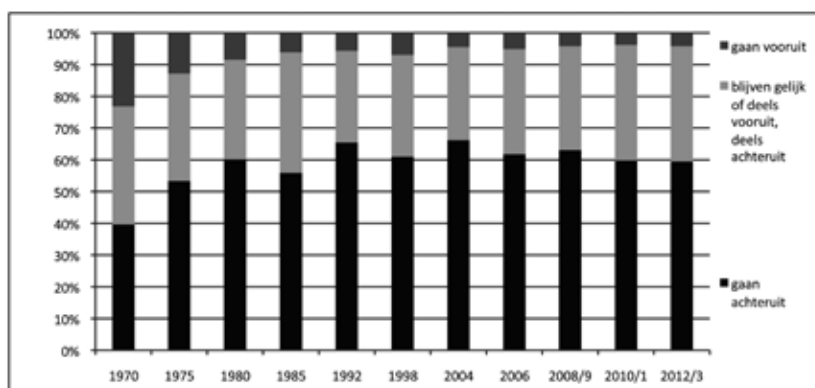

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, CV 1975-2012/13.

Figuur 3 toont de aanhang voor drie visies op de morele ontwikkelingen in Nederland. Dat de opvattingen over ‘gedrag en zeden’ of ‘de normen en waarden’ (beide formuleringen leveren in 2010/11 een nagenoeg identieke verdeling van antwoorden op) achteruitgaan, daarover is een in omvang wisselende meerderheid het sinds 1980 wel eens. In 1970 was dat nog een minderheid. Toen vond maar liefst 23 procent van de ondervraagden dat de opvattingen over gedrag en zeden *voortuitgingen*. Achter dat optimistische idee schaart zich sinds de eeuwwisseling hoogstens nog 5 procent van de Nederlanders.

Niet alleen in Nederland ziet een meerderheid die normen en waarden achteruitgaan. Zo levert in de als optimistisch bekendstaande Verenigde Staten de vraag ‘Right now, do you think the state of moral values in the country as a whole is getting better or getting worse?’ van Gallup in 2013 maar liefst 72 procent ‘getting worse’ op en slechts 20 procent ‘getting better’.³

FIGUUR 3. ‘SOMMIGE MENSEN ZIJN VAN MENING DAT DE *opvattingen over gedrag en zeden* (TOT EN MET 2010/11) / *normen en waarden* (VANAF 2010/11) IN ONS LAND STEEDS MEER ACHTERUITGAAN, ANDEREN VINDEN JUIST DAT HET ER BETER OP WORDT. WAT IS UW MENING HIEROVER?’ ANTWOORDEN IN % VAN 18-70-JARIGEN, 1970-2013.

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, cv 1975-2012/13.

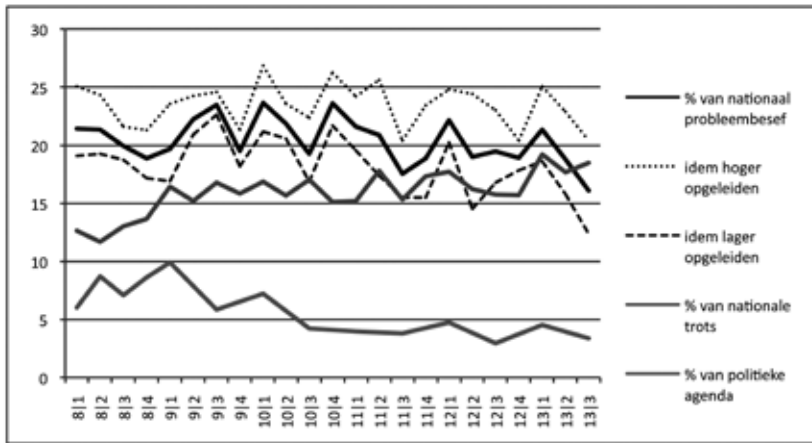
‘SAMENLEVEN’ ALS PROBLEEM, STERK PUNT EN POLITIEKE PRIORITEIT

In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) vragen we mensen sinds begin 2008 elk kwartaal om in trefwoorden aan te geven wat ze de grootste maatschappelijke problemen vinden, wat sterke punten, en wat onderwerpen die hoog op de Haagse politieke agenda zouden moeten komen. Per vraag kan men maximaal vijf onderwerpen formuleren en wij categoriseren die daarna in vijftien rubrieken.⁴ Een van de categorieën is ‘samenleven, normen en waarden’, hier verder kortweg aan te duiden als ‘Omgangsvormen’. Bij de problemen gaat het dan om zaken als onverschilligheid en intolerantie; bij de sterke punten onder andere om openheid en saamhorigheid; en bij de politieke agenda bijvoorbeeld om de aanpak van agressie en het tegengaan van discriminatie.

Figuur 4 biedt inzicht in omvang en ontwikkelingen van de categorie Omgangsvormen sinds het begin van het onderzoek in 2008. Daarbij corrigeren we voor de omstandigheid dat mensen verschillende aantallen onderwerpen noemen. We laten iedereen even zwaar meetellen. Als iemand maar één probleem noemt, telt dat vijfmaal zo zwaar mee als een van vijf genoemde problemen. Op deze wijze meten we Omgangsvormen als per-

centage van het nationaal probleembesef, als percentage van de nationale trots, en als gewenste percentage van de politieke agenda. Bij de problemen zijn naast de ontwikkelingen voor de hele bevolking met stippellijnen ook de ontwikkelingen voor de hoger opgeleiden (ongeveer 60 procent) en lager opgeleiden (ongeveer 40 procent) vermeld.

FIGUUR 4. OMGANGSVORMEN ALS AANDEEL VAN HET NATIONALE PROBLEEMBESEF, DE NATIONALE TROTS EN DE GEWENSTE POLITIEKE AGENDA. BEVOLKING VAN 18+ IN 2008-2013 (KWARTALEN).

Bron: COB 2008/1-2013/3.

Onderwerpen betreffende Omgangsvormen worden vooral naar voren gebracht in antwoord op de vraag naar de grootste problemen – tot het derde kwartaal van 2013 was het de best gevulde categorie van het nationale probleembesef, maar toen werd de eerste plaats overgenomen door de categorie ‘inkomen en economie’.⁵ Minder populair zijn Omgangsvormen als gevraagd wordt naar de sterke punten van Nederland, al is het hier doorgaans ook de grootste categorie. Veel minder komen Omgangsvormen aan de orde als gevraagd wordt naar belangrijke punten voor de Haagse politieke agenda. Daarvoor acht men onderwerpen met betrekking tot zorg, inkomen en veiligheid veel belangrijker. In de afgelopen jaren zijn Omgangsvormen minder belangrijk geworden als politieke prioriteit en dat is ongetwijfeld een gevolg van de crisis en de onrust over bezuinigingen,

werk en inkomensontwikkelingen. Men wil daar meer politieke aandacht voor en dat gaat per definitie ten koste van andere onderwerpen. Dat speelt ook bij de stijgende tendens bij de sterke punten (we zijn wat minder trots op de economische prestaties en het sociale vangnet) en natuurlijk bij de problemen. De crisis eist meer aandacht op en laat minder ruimte voor morele zorgen. Dat geldt zeker voor de lager opgeleiden, waar in het derde kwartaal 12 procent van het probleembesef morele kwesties betreft; in 2009 en 2010 was dat nog meer dan 20 procent. In de hele periode is er bij hoger opgeleiden meer aandacht voor samenleven, normen en waarden.

Om welke kwesties gaat het nu specifiek? Dat is op basis van onze enquêtegegevens moeilijk te zeggen omdat we daarin alleen om trefwoorden vragen en niet om argumenten. Figuur 5 laat de meest gebezigde woorden zien. 'Respect' is het meest gebruikte woord (143), gevolgd door 'agressie' (104) en 'egoïsme' (101), maar 'intolerantie' (88) zou het winnen als we daar ('geen', 'gebrek aan' enzovoort) 'tolerantie' (69) bij optellen. Figuur 4 liet zien dat hoger opgeleiden vaker problemen van het samenleven formuleren dan lager opgeleiden. De woorden die ze gebruiken verschillen echter niet sterk; lager opgeleiden hebben het wat vaker over (gebrek aan) respect en over agressie, hoger opgeleiden wat vaker over intolerantie en individualisme/individualisering.

FIGUUR 5. DE 25 MEEST GEBRUIKTE WOORDEN IN 2013 ALS MENSEN PROBLEMEN VAN HET SAMENLEVEN FORMULEREN.

Bron: COB 2013/1-3. (De woorden zijn alfabetisch geordend, en hoe groter het woord, hoe meer het wordt gebruikt.)

WIE MAKEN ZICH VOORAL ZORGEN?

De visie dat het achteruitgaat met de normen en waarden (figuur 3) en het aandeel van Omgangsvormen in het probleembesef zijn twee verschillende manieren om morele zorgen te meten. In tabel 1 vergelijken we hoe groepen zich daarop onderscheiden met actuele gegevens.

TABEL 1. OPVATTINGEN IN 2012-2013 IN DE BEVOLKING VAN 18 JAAR EN OUDER.

	% met de overtuiging dat de normen en waarden achteruitgaan (CV 2012/13)	Omgangsvormen als % van het nationaal probleembesef (COB 2013)
allen	61	19
man	62	18
vrouw	61	20
18-49 jaar	55	20
50+	68	19
lager opgeleid	68	16
hoger opgeleid	52	23
niet stedelijk	63	18
stedelijk	60	21
CDA	68	20
PvdA	52	24
SP	65	16
VVD	62	22
PVV	84	6
CU	–	31
D66	48	28
50plus	–	13
niet-stemmers	63	15

Bronnen: CV 2012/13 (n = 2713); COB 2013/1-3 (n = 3369); – = aantal respondenten kleiner dan 100.

De beide seksen en mensen in een meer of minder stedelijke omgeving onderscheiden zich nauwelijks van elkaar. Ouderen en jongeren doen dat ook niet als het om de grootste maatschappelijke problemen gaat, maar wel bij de visie op de ontwikkelingen: ouderen zijn hier pessimistischer gestemd. Bij andere onderscheidingen wijzen de indicatoren in tegengestelde richting. Lager opgeleiden zijn pessimistischer, maar zoals we al zagen, noemen hoger opgeleiden relatief meer kwesties van normen en waarden als grootste problemen. Bij de partijvoorkeuren ('Wat zou u gaan stemmen als er nu Kamerverkiezingen zouden zijn?') valt de pvv-aanhang op door het meeste pessimisme over de ontwikkeling van normen en waarden én de minste aandacht voor Omgangsvormen als grootste maatschappelijke problemen (vooral ten gunste van meer problemen in de categorie 'immigratie en integratie'). D66'ers zijn het minst pessimistisch gestemd, maar noemen na de aanhang van de ChristenUnie het meest Omgangsvormen als probleem. CDA-kiezers zien de normen en waarden vaker dan gemiddeld achteruitgaan, maar ze formuleren niet vaker dan anderen kwesties daaromtrent als grootste problemen. De posities van de CDA'ers en D66'ers zouden er wel eens uit voort kunnen komen dat 'normen en waarden' in Nederland een nogal gepolitiseerd begrippenpaar zijn geworden: een soort conservatief/confessioneel waarmerk waar je op aanslaat als CDA-sympathisant, ook al heb je geen grote problemen met de omgangsvormen, en dat je blijft mijden als linksliberaal, ook al loop je over van die problemen. Hoe dat ook zij, de relaties tussen morele zorgen en politieke voorkeuren verdienen meer onderzoek, maar dat is iets voor een andere keer.⁶

DE CRISIS ALS KANS?

Interessanter is nu de relatie tussen morele zorgen en de economische crisis. Toen we in het begin van de financiële crisis eind 2008, begin 2009 in focusgroepen van het COB met mensen spraken over de ontwikkelingen, werd er vaak een positieve relatie gelegd. Als we het materieel wat minder zouden krijgen, zouden we ons misschien ook eens minder op het materiële gaan richten, minder individualistisch worden en meer saamhorigheid ontwikkelen. Minder tweede auto's en derde vakanties en meer gezelligheid en solidariteit. Gesteld voor de keuze of de omgangsvormen of de economische ontwikkelingen de zorgwekkendste waren, werd toen en in de jaren erna ook steevast gekozen voor de omgangsvormen. De economische problemen vielen nog wel mee en zouden we wel oplossen; de morele waren ernstiger en er lagen harde culturele trends van toenemend individualisme en materialisme aan ten grondslag, waar we sociaal geen

greep meer op hebben en op welk gebied we ook niets van de overheid kunnen verwachten, behalve misschien wat meer handhaving van regels. De onmacht om er iets aan te doen is de kern van een breder maatschappelijk onbehagen.⁷ Toen we in 2012 en 2013 in de COB-focusgroepen doorvroegen over de relaties tussen de ‘morele en economische crisis’, bleek de aanvankelijke hoop op de corrigerende werking van de economische teruggang vrijwel vervlogen.⁸ De economische crisis werd nu eerder geduid als een gevolg van de toegenomen hebzucht en onverschilligheid en ook werd de angst geuit dat mensen voor het behoud van hun baan en welvaart juist nog harder voor hun eigenbelang zouden gaan opkomen: ‘Iedereen vecht voor zijn eigen hachje’, ‘Bij de bezuinigingen let je er toch vooral op hoe je zelf getroffen wordt.’

Op de ranglijst van grootste maatschappelijke problemen zijn medio 2013 door de crisis omgangsvormen van de eerste plaats verdrongen door economische kwesties. De publieke opinie heeft zich lang verzet tegen het

cynische inzicht van Bertolt Brecht, maar lijkt nu toch toe te geven: ‘Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral.’ Of valt het met dat cynisme nog wel mee? Is het toch hoopgevend dat veel mensen in het gebrek aan moraal de oorzaak van de economische crisis zien? We moeten geen spontane massale verbetering van de omgangsvormen en opbloei van solidariteit verwachten.

De publieke opinie heeft zich lang verzet tegen het cynische inzicht van Bertolt Brecht, maar lijkt nu toch toe te geven: ‘Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral’

De basis voor moreel herstel moet eerder gezocht worden in de aanpak van de hebzucht aan de top. ‘Bonussen’, ‘graaiers’ en ‘zakkenvullers’: het zijn al tijden de rode lappen in elke COB-focusgroepdiscussie over hoe het gaat met Nederland. Dat er ondanks allerlei goede beleidsvoornemens in een tijd dat de crisis voor grotere groepen harder voelbaar wordt nog steeds zo vaak over exorbitante beloningen wordt bericht, bewijst voor menig een de hopeloosheid van onze morele situatie. Een overtuigende verbetering van de omgangsvormen aan de top zou een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de bestrijding van de fatalistische overtuiging dat het met de omgangsvormen alleen maar achteruit kan gaan.

BESLUIT

We begonnen dit artikel met de signalering van een per saldo over de afgelopen vier decennia toegenomen vertrouwen in ons eigen moreel kompas,

maar een geenszins afgenomen scepsis over de moraal van de anderen. Sinds 1980 ziet voortdurend zo'n 60 procent de normen en waarden achteruitgaan in ons land. Meer kwalitatief onderzoeksmateriaal van de afgelopen jaren maakt aannemelijk dat men daarbij niet zozeer denkt aan expliciet morele kwesties als abortus of de aard van en trouw in het huwelijk, maar vooral aan hoe we als bewoners van hetzelfde land respectloos en onzorgvuldig met elkaar omgaan. In de ogen van die bewoners heeft de economische crisis daarin nog geen verbetering gebracht, sterker, dreigt ze de situatie te verslechteren. Maar misschien biedt de crisis nog een kansje voor de politiek, niet door opnieuw op het belang van normen en waarden te gaan tamboereren, maar door te laten zien dat verbetering van normen en waarden mogelijk is, te beginnen met een overtuigende bestrijding van het exorbitante en ook wel exhibitionistische materialisme aan de bovenkant.

Noten

- 1 Zie voor een bredere benadering inclusief (doorverwijzingen naar) literatuur en vergelijkingen met het buitenland P. Dekker, J. de Hart en P. de Beer m.m.v. C. Hubers, *De moraal in de publieke opinie*. Den Haag: SCP, 2004.
- 2 In het onderzoek van 2010/11 zijn formuleringen van stellingen en antwoorden iets aangepast en toen aan de helft van de respondenten voorgelegd; in 2012/13 kregen alle respondenten de nieuwe vragen. Ik gebruik hier de oude formuleringen en heb de gegevens van 2012/13 geijkt met gegevens van 2010/11.
- 3 Zie www.gallup.com/poll/162740/americans-outlook-moral-values-pessimistic.aspx.
- 4 Het actueelste overzicht in *Burgerperspectieven 2013*, Den Haag: SCP, 2013. Deze en andere COB-publicaties zijn te vinden op www.scp.nl.
- 5 Grote publieke zorgen over de Omgangsvormen zijn ook niet uniek voor Nederland; zie bijvoorbeeld voor het Verenigd Koninkrijk E. Clery en J. Stockdale, 'Is Britain a respectful society?', in: A. Park e.a. (red.), *British social attitudes. The 25th report*. Londen: Sage/NatCen, 2009, pp. 203-223; voor Australië P. Smith, T.L. Phillips en R.D. King, *In-civility. The rude stranger in everyday life*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010; en voor de Verenigde Staten het jaarlijkse onderzoek Civility in America (www.webershandwick.com). In deze onderzoeken gaat het vooral om 'alledaags' onfatsoenlijk gedrag en minder om uitzonderlijke vormen van agressie of gebrek aan solidariteit.
- 6 Bij nader onderzoek moet er ook rekening worden gehouden met de overlap tussen kenmerken in de tabel (zouden D66'ers ook afwijken als ze gemiddeld niet jonger en hoger opgeleid zouden zijn?) en met verschillen in levenshouding (zijn PVV'ers misschien over de hele linie pessimistischer?).
- 7 P. Dekker en J. den Ridder, 'Slotbeschouwing', in: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd*. Den Haag: SCP, 2011, pp. 173-185.
- 8 *Burgerperspectieven 2012*, pp. 10-12; *Burgerperspectieven 2013*, pp. 33-35. Wordt gevraagd naar positieve kanten van de economische crisis, dan komen geënuquêteerden en focusgroepdeelnemers ook wel met zaken als meer gemeenschapszin, maar dat lijkt vaak meer bedacht dan ervaren.